

Shahid Rajaei Teacher Training University- Iran
Ontological Researches
Semi-Annual Scientific Journal
ISSN (print): 2345-3761 (online): 2676-4490
Type: Research

Vol.14, No. 27
Spring & Summer 2025

Journal Homepage: www.orj.sru.ac.ir

**Logical Analysis of the Concept of Unconditional Unity
(*wahdat itlaqi*) and Its Relation to the Negative Attributes of
the Necessary Being: With Emphasis on the Theology of
Allāma Tabātabāī**

Hamedeh Rastaei*

Abstract

The nature of the Unity (*wahdat*) of the Necessary Existence (*al-wāḡib al-wuḡūd*) has not been the subject of much contemplation, agreement, and consistent argumentation among Muslim philosophers as much as existence and the unity of the Necessary Existence. Muslim philosophers have enumerated numerous types of unity, but in the matter of proving the oneness of the Necessary Existence, they have not left the nature of the unity silent. Sometimes they have specified the nature of that unity, sometimes they have referred to it, and sometimes they have spoken about it vaguely and briefly. Nevertheless, through their discussions on negated attributes,

*. Assistant Professor of Philosophy, Ale- Taha Institute of Higher Education, Tehran, Iran
h.rastaei@aletaha.ac.ir

Received: 11/05/2024
Reviewed: 06/06/2024
Revised: 06/04/2025
Accepted: 13/07/2025

one can indirectly gain a reassuring awareness of their view on the nature of the unity of the Necessary Existence. This paper, by logically analyzing the concept of unconditional unicity (*waḥdat etlāghi*), and reflecting on some of the statements of al-Fārābī, Ibn Sīnā, al-Suhrawardi, Sadr al-Muta'allihin, and Allāma Tabātabāī regarding the negated attributes of the Necessary Existence, has shown that the unconditional unicity (*waḥdat etlāghi*) of the Necessary Existence, although in its most complete interpretation, is mentioned in the statements of Allāma Tabātabāī, but traces of it can be followed in the views of four philosophers regarding negated attributes. Therefore, they can also be included in the list of those who argue for unconditional unicity (*waḥdat etlāghi*)- albeit at a lower level - and ultimately prove that the unity of the Necessary Being in their philosophy does not oppose monotheism in religious texts.

Keywords: Unconditional Unicity, Numerical Unicity, Negated Attributes, Monotheism, Allāma Tabātabāī.

Problem Statement

Despite the abundant religious evidence regarding the nature of the unicity of the Necessary Existence, in the texts of Islamic philosophy on the issue of monotheism and the unicity of the Necessary Existence - which is one of the few issues on which Muslim philosophers agree - the nature of the unity of the Necessary Existence has been less addressed independently, and the answer to the question is not clear as to which type of unity the Divine Essence deserves to be attributed? Although for Sadr al-Muta'allihin and his commentators up to Allāmah Tabataba'ī, the negation of the numerical unicity of the Necessary Existence and proving His unconditional unicity (*waḥdat etlāghi*)- even with minimal interpretations - are considered to be among the things that are close to obvious, this obviousness emerges from a history full of ambiguity, silence, and unquestionableness. This research, by presenting a logical analysis of the concept of unconditional unicity, and proving the spectrum of that unicity, and then reflecting on the texts of al-Fārābī, Ibn Sīnā, al-Suhrawardi, Sadr al-Muta'allihin, and finally Allāma Tabātabāī regarding the negated attributes of the Necessary Existence, attempts to discover, from their approach to those attributes, the belief of those Muslim philosophers in certain levels of unconditional unicity, and ultimately shows that by referring to the Quran and Shiite narrative texts, one can obtain explicit evidence proving the highest levels of unconditional unicity of the Necessary Existence. In this research, an attempt has been made to answer the question of the nature of the unity of the Necessary Being according to the aforementioned philosophers by logically analyzing the concept of unconditional unicity based on the negated attributes of the Necessary Existence. Other features of this study that distinguish it from similar studies are the emphasis on “the spectrum of unconditional unicity or, more precisely, the hierarchy of interpretations of unconditional unicity” and “two refutations to those who consider Avicenna to

believe in the numerical unicity of the Necessary Existence.” After a brief reference to the views of those five philosophers on unicity and its types, and a logical analysis of the concept of unconditional unicity, this study deduces the nature of the unicity of the necessary existence from the negative rulings of the necessary existence in them, and finally shows that the unconditional unicity of the Necessary Existence, signs of which can be traced back to al-Fārābī and Ibn Sīnā, is a type of unicity whose highest limit, which corresponds to the monotheism of the Quran and Shiite narrative texts, appeared in the theology of Allāmah Tabatabaʿī.

Method

The methodology of this research is analytical and descriptive. Specifically, it employs Islamic philosophical texts to first describe and then analyze the views of philosophers.

Findings

The logical analysis of the concept of unconditional unity (wahdat itlaqi) demonstrates that this unity exists as a spectrum, beginning with the negation of one limitation from its subject and culminating in the negation of all limitations. The unconditional unity of the Necessary Being is not merely one interpretation of unity among others for Him, but rather represents the negation of all predications about the Divine Essence - including even the negation of negating predications.

According to this logical analysis, any thinker who has negated certain attributes from God has attained some degree of univocal unity. Similarly, any thinker who has admitted the impossibility of knowing the Divine Essence and negated all cognitive and linguistic descriptions regarding the sacred divine realm has reached the highest degree of univocal unity.

Al-Farabi, Ibn Sina, Suhrawardi, Mulla Sadra Shirazi, and Allamah Tabatabai all agree on the univocal unity of the Necessary Being. The only differences among them can be found in how explicitly they stated the implications of univocal unity and in the degree of univocal unity they themselves attained.

The unconditional unity of the Necessary Being, as frequently mentioned in religious texts (with their emphasis on negating numerical unity and negating attributes from the Essence), has also been explicitly affirmed and philosophically demonstrated by Muslim philosophers from Al-Farabi to Allamah Tabatabai. When what was established in the logical analysis of univocal unity is combined with these Islamic texts, it becomes clear that the conclusions of Muslim philosophers not only agree with the concept of unity itself, but also with the specific nature of the Necessary Being's unity as understood from religious texts.

References

- Ibn Sina, Al-isharat wa al-tanbihat, Qom: Al-balaq. 1996. Arabic.
- Ibn Sina, Kitab al-Shifa' (Theology). Vol.3, Qom: Ayatollah Al-Azmi Marashi Al-Najafi Library. 1983. Arabic.
- Suhrawardī, S., Kitab Hikmat al-ishraq. corrected by Henry Corbin. Vol.1, Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. 1994. Arabic.
- Sharif Razi, A.H. Nahj al-Balagha, Qom: Hejrat. 1993. Arabic.
- Al-Farabi, M. Fusus al-Hikam. Qom: Bidar Publication. 1984. Arabic.

Shahid Rajaee Teacher Training University- Iran
Ontological Researches
semi-annual scientific journal
ISSN (print): 2345-3761 (online): 2676-4490
Type: Research

Vol.14, No. 27
Spring & Summer 2025

پژوهش‌های هستی‌شناختی
دو فصلنامه علمی
نوع مقاله: پژوهشی
سال چهاردهم، شماره ۲۷
بهار و تابستان ۱۴۰۴
صفحات ۱۱۱-۱۳۱

تحلیل منطقی مفهوم وحدت اطلاق، و نسبت‌سنجی آن با صفات سلبی واجب الوجود با تأکید بر الهیات علامه طباطبایی

حامده راستایی*

چکیده

چگونگی وحدت واجب الوجود، به قدر وجود و وحدت واجب الوجود مورد تأمل، توافق و موضوع استدلال موافق فیلسوفان مسلمان قرار نگرفته است؛ فیلسوفان مسلمان که برای وحدت، اقسام متعددی را برشمرده‌اند، در مسأله اثبات توحید واجب الوجود، آنگاه که چگونگی وحدت را مسکوت عنه رها نکرده‌اند، گاهی به چگونگی آن وحدت تصریح، گاهی بدان اشاره، و گاهی درباره آن به ابهام و اجمال سخن گفته‌اند؛ با این حال می‌توان به صورتی غیر مستقیم از مباحث آنها درباره صفات سلبیه، نسبت به رأیی که درباره چگونگی وحدت واجب الوجود اتخاذ کرده‌اند به آگاهی‌ای اطمینان‌بخش دست یافت. این پژوهش با تحلیل منطقی مفهوم وحدت اطلاق، و تأمل در پاره‌ای از عبارات فارابی، ابن‌سینا،

h.rastaei@aletaha.ac.ir

*. استادیار مؤسسه آموزش عالی آل طه، تهران، ایران

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۲۲

تاریخ داوری: ۱۴۰۳/۰۳/۱۷

تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۱/۱۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۲۲

سهروردی، صدر المتألهین و علامه طباطبایی در خصوص صفات سلبی واجب الوجود، نشان داده است که وحدت اطلاق واجب الوجود، اگر چه در کامل‌ترین تفسیر خویش، خود را در عبارات علامه طباطبایی نمایان ساخته است. اما می‌توان رگه‌هایی از آن را در آنچه آن چهار فیلسوف درباره صفات سلبی نگاشته‌اند نیز پی گرفت، آنها را نیز در فهرست باورمندان به وحدت اطلاق - البته در مراتبی نازل تر - جای داد، و در نهایت عدم مخالفت وحدت واجب الوجود در فلسفه ایشان با توحید در متون دینی را به اثبات رساند.

کلمات کلیدی: وحدت اطلاق، وحدت عددی، صفات سلبی، توحید، علامه طباطبایی.

مقدمه

تقسیم وجود یا موجود بما هو موجود، به واحد و کثیر از تقسیم‌هایی است که وجود یا موجود بما هو موجود، بدون تخصص به هر خصوصیتی و به صورتی پیشینی در معرض آن قرار می‌گیرد؛ از این روی تأمل فلسفی در وحدت و اقسامی که برای آن متصور است از سابقه‌ای دراز در تاریخ فلسفه برخوردار است؛ با این حال و علی‌رغم شواهد فراوان دینی درباره چگونگی وحدت واجب الوجود، در متون فلسفه اسلامی در مسأله توحید و وحدت واجب الوجود - که از معدود مسائل مورد توافق فیلسوفان مسلمان است - کمتر به صورتی مستقل به چگونگی وحدت واجب الوجود پرداخته شده و پاسخ این پرسش روشن نیست که ذات اقدس الهی شایسته اتصاف به کدام یک از اقسام وحدت است؟ اگر چه نزد صدر المتألهین و شارحان او تا علامه طباطبایی، نفی وحدت عددی از ساحت قدس واجب الوجود و نیز اثبات وحدت اطلاق برای او - و لو با تفسیرهایی حداقلی - در شمار امور نزدیک به بدیهی محسوب می‌شود اما این بداهت، سربرآورده از تاریخی سرشار از ابهام و سکوت و بی‌مسأله‌گی است. این پژوهش با ارائه تحلیلی منطقی برای مفهوم وحدت اطلاق، و اثبات طیف‌گونه‌گی آن وحدت، و سپس تأمل در متون فارابی، ابن‌سینا، سهروردی، صدر المتألهین، و در نهایت علامه طباطبایی درباره صفات سلبی واجب الوجود، می‌کوشد تا از دل رویکرد ایشان به آن صفات، باورمندی آن فیلسوفان مسلمان به مراتبی از وحدت اطلاق را کشف کند و در نهایت نشان دهد که با مراجعه به قرآن و متون روایی شیعی می‌توان به شواهدی صریح بر اثبات بالاترین مراتب وحدت اطلاق واجب الوجود دست یافت. در این پژوهش سعی شده تا با تحلیل منطقی مفهوم وحدت اطلاق بر اساس صفات

سلبی واجب الوجود، پرسش از چگونگی وحدت واجب الوجود در نزد فیلسوفان مذکور پاسخ یابد. از دیگر ویژگی‌های این پژوهش که آن را از تحقیقات مشابه متمایز می‌سازد تأکید بر «طیف گونه‌گی وحدت اطلاق و یا به عبارت دقیق‌تر مرتبه‌مندی تفاسیر وحدت اطلاق» و «دو پاسخ نقضی به کسانی که ابن‌سینا را معتقد به وحدت عددی واجب الوجود می‌دانند» است. این پژوهش پس از اشاره‌ای گذرا به دیدگاه آن پنج فیلسوف درباره وحدت و اقسام آن، و تحلیل منطقی مفهوم وحدت اطلاق، به استخراج چگونگی وحدت واجب الوجود از احکام سلبی واجب الوجود نزد ایشان پرداخته و در نهایت نشان می‌دهد که وحدت اطلاق واجب الوجود که می‌توان نشانه‌هایی از آن را تا فارابی و ابن‌سینا دنبال کرد، گونه‌ای از وحدت است که حد‌اعلای آن که با توحید قرآن و متون روایی شیعی تطابق دارد در الهیات علامه طباطبایی ظهور کرده است.

در خصوص وحدت اطلاق مقالاتی نگاشته شده است. از جمله مرادی (۱۳۹۴) نظر علامه طباطبایی درباره عینیت ارزش‌ها و حریت در انگیزش اخلاقی را براساس توحید اطلاق بیان کرده است. نبویان (۱۳۹۲) به بیان تقریر علامه طباطبایی و ادله وی در باب وحدت شخصی وجود می‌پردازد. بدین صورت که علامه از سه راه «وجود رابط»، «صرف الوجود» و «عدم تناهی» به اثبات وحدت وجود پرداخته است. معارف و نورزوی (۱۳۹۵) دیدگاه علامه طباطبایی در تبیین توحید غیر عددی را مورد بررسی قرار داده است. در هیچ یک از این مقالات مذکور، تحلیل منطقی مفهوم وحدت اطلاق و نسبت‌سنجی آن با صفات سلبی واجب الوجود مورد بحث قرار نگرفته است.

۱) وحدت و اقسام آن

اگر چه فارابی در کتاب *فصوص الحکم* درباره وحدت واجب الوجود سخن گفته اما در خصوص وحدت بما هی وحدت و اقسام آن سکوت کرده است (فارابی، ۱۹۸۴، ص ۵۲ - ۵۳). ابن‌سینا فصل سوم از مقاله *سوم الهیات شفا* را به تحقیق درباره واحد و کثیر اختصاص داده است؛ او پس از اعتراف به اینکه تحقیق در باب وحدت دشوار است و نمی‌توان به راحتی در این موضوع، سخنی که شایان توجه باشد ارائه داد، تمام آنچه درباره وحدت گفته شده را تنبیه به مثال و تعریف به الفاظ مترادف می‌داند و سپس به بیان اجمالی

اقسام وحدت پرداخته است (ابن‌سینا، ۱۹۸۳، ص ۱۰۴ - ۱۱۰). او بدون ذکر مثال از واحد بالذات و واحد بالعرض به عنوان تقسیم اول و سپس در میان اقسام واحد بالذات، از واحد بالجنس، واحد بالنوع، واحد بالفصل، واحد بالمناسبة، واحد بالموضوع و واحد بالعدد یاد کرده است (ابن‌سینا، ۱۹۸۳، ص ۹۸). شیخ اشراق هم اگر چه در *حکمه‌الاشراق* بر وحدت نور الانوار با عناوینی چون نور قهار و نور قیوم اقامه برهان کرده اما در آن کتاب به اقسام وحدت بما هی وحدت نپرداخته است (سهروردی، ۱۹۹۴، ص ۱۲۱). او همچنین بی آنکه به وحدت و کثرت بپردازد آن برهان را با اندکی تفاوت در فصل اول از هیکل اول از کتاب *هیاكل النور* تقریر کرده است (سهروردی، ۲۰۰۰، ص ۷۹ - ۸۰). با این حال سهروردی در کتاب *المشارع و المطارحات*، در فصل دوم از مشرع سوم به وحدت و کثرت پرداخته است و از واحد مطلق یاد کرده و آن را به چیزی که از هیچ جهتی تقسیم نمی‌شود تعریف کرده است (سهروردی، ۱۹۹۶، ج ۱، صص ۳۰۸ و ۳۰۹). صدر المتألهین شیرازی نیز مرحله پنجم از مسلک اول از سفر اول را به وحدت و کثرت اختصاص داده است؛ او اقسام وحدت را به ترتیب احق الاشياء بالوحده - شایسته‌ترین چیزها به اینکه واحد شمرده شود - بر اساس چندین تقسیم‌ثنائی ذکر کرده است که خلاصه فهرست‌وار آن را می‌توان این‌گونه نشان داد:

واحد یا چنین است که عین وحدت است - یعنی واحد بما هو واحد است - یا چنین نیست؛ قسم اول - واحد بما هو واحد - احق الاشياء بالوحده است. آن واحدی که عین وحدت نیست یا حقیقی است و یا غیر حقیقی؛ واحد حقیقی مانند زید و عمرو و واحد غیر حقیقی، اشیای متعددی هستند که در یک امر واحد که جهت وحدت آنها محسوب می‌شود مشترک‌اند. آن جهت وحدت در واحد غیر حقیقی، یا مقوم آن اشیای کثیر است و یا عارض بر آنهاست و یا نسبت به آنها اضافی محض است؛ اگر جهت وحدت در واحد غیر حقیقی، مقوم امور متکثر باشد آن مقوم، جنس یا فصل و یا نوع آنهاست؛ اگر اشتراک در جنس باشد؛ آن اشیاء متکثر، وحدت جنسی دارند؛ اگر اشتراک در نوع یا فصل باشد، آن اشیاء متکثر، وحدت نوعی یا فصلی دارند. اگر جهت وحدت در واحد غیر حقیقی، عارض بر آنها باشد آن عارض، یا مقوم بر آن اشیاء است و یا موضوع آنهاست؛ اگر عارض، مقوم اشیای متکثر باشد، آنها واحد بالمحمول هستند و اگر آن عارض، موضوع اشیای متکثر

باشد، آنها واحد بالموضوع خوانده می‌شوند؛ اگر جهت وحدت در واحد غیرحقیقی اضافی باشد آن اشیای متکثر، واحد بالاضافه‌اند (شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۲، ص ۸۴-۸۵ / جواد آملی، ۲۰۰۳، ج ۲، ص ۲۵-۲۸).

علامه طباطبایی نیز در آثار مختلف خویش به وحدت و کثرت پرداخته است؛ او علاوه بر *بدایه الحکمه* (طباطبایی، ۱۹۹۹، ص ۱۰۰-۱۰۱) و *نهایه الحکمه* (طباطبایی، ۱۹۸۳، ص ۱۴۰-۱۴۱) در مقاله دوازدهم از *اصول فلسفه* نیز به انقسامات وحدت و کثرت اشاره کرده و به بیان اجمالی دو تقسیم برای وحدت اکتفا کرده است (طباطبایی، ۲۰۰۸، ص ۲۶۲-۲۶۳). تقسیم بندی علامه طباطبایی برای وحدت در فصل دوم از مرحله هفتم *نهایه الحکمه*، از دو تقسیمی که برای وحدت در مقاله دوازدهم *اصول فلسفه* و روش *رتالیسم* مطرح کرده از وضوح و تفصیل بیشتری برخوردار است؛ خلاصه‌ای فهرست‌وار از آن اقسام بدین قرار است؛

واحد بر دو گونه است: حقیقی و غیرحقیقی؛ واحد حقیقی خود بر دو گونه است: واحد به وحدت حقه و واحد به وحدت غیر حقه؛ واحد به وحدت غیر حقه نیز خود بر دو گونه است: واحد خاص و واحد عام؛ واحد خاص، همان واحد عددی است که با تکرر آن عدد ساخته می‌شود؛ واحد خاص - یا واحد به عدد - نیز بر دو قسم است: یا ذات متصف به وحدت عددی از جهت طبیعت نیز غیر قابل انقسام است و یا ذات متصف به وحدت، طبیعتاً قابل انقسام است؛ قسم اول خود بر دو گونه است: یا همان مفهوم وحدت است و یا چیزی غیر از مفهوم وحدت است؛ آنچه غیر از مفهوم وحدت باشد، یا وضعی است و یا غیر وضعی. امور غیر وضعی یا از وجهی به ماده تعلق دارند و یا به ماده تعلق ندارند؛ قسم دوم از واحد به عدد - یعنی ذات متصف به وحدت که برخلاف قسم اول طبیعتاً قبول انقسام می‌کند - نیز بر دو گونه است: آنچه بالذات قبول انقسام می‌کند، و آنچه به عرض مقادیر و کمیات قبول انقسام می‌کند؛ واحد عام نیز یا عام مفهومی است و یا عام از جهت سعه وجودی؛ واحد عام مفهومی، یا واحد جنسی است، و یا نوعی است، و یا عرضی است؛ واحد غیرحقیقی، یعنی واحدی که وحدت با واسطه غیر بر آن عارض شده باشد نیز بر حسب اختلاف جهت وحدت، دارای نام‌های گوناگونی چون تماثل، تشابه، تجانس، تساوی، توازی و تطابق است (طباطبایی، ۱۹۸۳، ص ۱۴۰-۱۴۱).

۲) تحلیل منطقی مفهوم وحدت اطلاق

چنان که پیداست در میان عبارات مذکور اثری از اصطلاح «وحدت اطلاق» نیست؛ از این رو پرداختن به تحلیل منطقی مفهوم آنچه می‌تواند مسمای وحدت اطلاق باشد، راهگشای شناخت این گونه خاص از وحدت خواهد بود؛ علاوه بر اینکه نسبت آن را با دیگر اقسام وحدت نمایان می‌سازد؛ مقتضای اطلاق در وحدت این است که آنچه حقیقتاً واحد است و وحدت عین ذات آن است از هر قیدی منزّه باشد؛ طبعاً نفی هر قیدی از وحدت، گامی در مسیر رسیدن به وحدت اطلاق است و نفی همه قیود - حتی قید نفی همه قیود - مقصد نهایی و خود وحدت اطلاق است؛ پس وحدت اطلاق - فارغ از اینکه معروض آن چه چیزی باشد - طیفی است که از یک سو با وحدت اطلاق مقید به تمام قیود مگر یک قید، آغاز و از دیگر سو به وحدت اطلاق مطلق مطلق - حتی مطلق از قید اطلاق، یعنی لاشرط مقسمی - پایان می‌پذیرد؛

طیف‌مندی وحدت اطلاق از ابداعات این پژوهش و برآمده از تحلیل منطقی مفهوم وحدت اطلاق است. آن گاه که اندیشمندی در مقام اثبات صفات سلبی برای واجب الوجود برمی‌آید، اگر چه بالمطابقت و به صورت مستقیم، اتصاف به صفتی را از واجب الوجود سلب می‌کند. اما بالالتزام به تفسیر چگونگی وحدت او نیز پرداخته است. یاد کردن از موضع مناقشه برانگیز ابن‌سینا درباره وحدت عددی واجب الوجود می‌تواند به دریافت بهتر معنای تحلیلی مفهوم وحدت اطلاق یاری برساند؛ ابن‌سینا در فصل هفتم از مقاله اولی و نیز در فصل سوم از مقاله هشتم *الهیات شفاء* تصریح کرده است که وحدت واجب الوجود، وحدت عددی است:

الف: بنا بر این واجب الوجود واحد کلی است نه مانند نوع‌هایی که زیر مجموعه جنس قرار دارند؛ همچنین واجب الوجود واحد عددی است نه مانند اشخاصی که زیر مجموعه نوع قرار دارند (ابن‌سینا، ۱۹۸۳، ص ۴۷).

ب: فقد بان من هذا و مما سلف لنا شرحه، أن واجب الوجود واحد بالعدد (ابن‌سینا، ۱۹۸۳، ص ۳۴۲).

با وجودی که عبارات فوق ناظر به وحدت عددی واجب الوجود است لکن می‌توان بر اساس این دو رأی ابن‌سینا، آن دو عبارت صریح او را به تفسیر مرتبه‌ای از وحدت اطلاق واجب الوجود معنا کرد:

الف: عدد یکی از مقولات ماهوی عرضی است که مصداق کم منفصل محسوب می‌شود (ابن‌سینا، ۱۹۸۳، ص ۱۰۴).

ب: ماهیت واجب الوجود، غیر از انیت آن نیست (ابن‌سینا، ۲۰۰۴، ص ۷۶).

نتیجه این دو نظر این است که آن گاه که واجب الوجود، واحد بالعدد دانسته می‌شود، مقصود این نیست که او ماهیتی عرضی از گونه کم منفصل دارد، بلکه چیزی دیگر مراد جدی گوینده است؛ بنا بر این بر اساس این دو رأی قطعی ابن‌سینا به ضمیمه دیگر آراء او درباره توحید، مقصود از واحد بالعدد، واحد بالشخص، یعنی واحد بالتعیین و التشخص است نه واحد عددی کم منفصل (حسن‌زاده آملی، ۲۰۰۲، ج ۱، ص ۲۹۱ - ۲۹۲).

با استناد به برخی آیات و روایات نیز می‌توان نظریه وحدت عددی واجب الوجود مشاهده نمود (قرآن حکیم؛ ۵۸/۷). همچنین عبارتی در دعای بیست و هشتم صحیفه سجادیه از امام سجاد علیه السلام نقل شده که تصریح به وحدت عددی خداوند دارد: لَكَ يَا إِلَهِي وَحْدَانِيَّةُ الْعَدَدِ: برای توست ای خدای من وحدانیت عدد (صحیفه سجادیه، ۱۹۹۷، ص ۱۳۶). این جمله با اینکه متضمن تصریح به وحدت عددی واجب الوجود است با این حال هیچ یک از شارحان صحیفه سجادیه مراد جدی از آن را اثبات وحدت عددی برای واجب الوجود تلقی نکرده‌اند. میرداماد در تعلیقه خود بر اصول کافی در تفسیر حدیث پنجم از باب جوامع التوحید، جمله مذکور از صحیفه سجادیه را همراه با رأی ابن‌سینا در مقاله هشتم از الهیات شفاء به یک معنا تفسیر کرده و مقصود از آن دو متن را نفی کثرت عددی از ذات واجب الوجود - و نه اثبات وحدت عددی برای آن - دانسته است (میرداماد، ۱۹۸۲، ص ۲۴۲).

بر اساس تحلیل منطقی مفهوم وحدت اطلاق - که طیف‌گونه‌گی آن به اثبات رسید - می‌توان به هر اندیشمندی - که اولاً واجب الوجود را واحد می‌داند، و ثانیاً صفاتی سلبی را برای واجب الوجود به اثبات رسانده است - نسبت داد که به مرتبه‌ای از وحدت اطلاق راه یافته است؛ علامه طباطبایی در رساله التوحید به صراحت به بالاترین مرتبه وحدت اطلاق

پرداخته است؛ او وحدت اطلاقی ذات الهی را کامل‌ترین مرتبه توحید خداوند و از ویژگی‌های اختصاصی شریعت اسلام و همان مقام محمدی که مختص به محمد صلی الله علیه و آله، خاندان طاهر او و اولیای از امت او است می‌داند (طباطبایی، ۲۰۰۹، ص ۴۱). او همچنین ادعا کرده که وحدت اطلاقی واجب الوجود از جمله اموری است که توفیق اثبات آن، تنها نصیب پیروان آئین اسلام گشته، و مذاهب و ادیان گذشته، از آن محروم بوده‌اند (طباطبایی، ۲۰۰۹، ص ۳۰). ویژگی‌هایی که علامه طباطبایی برای توحید ذاتی در مرتبه اطلاق، یا همان وحدت اطلاقی واجب الوجود بر شمرده عبارت‌اند از:

- ۱- ارتفاع هر گونه تعین مفهومی و تحدید مصداقی از ذات.
 - ۲- ارتفاع حتی حکم به «ارتفاع هر گونه تعین مفهومی و تحدید مصداقی از ذات» از ذات.
 - ۳- شناخت ناپذیری ذات: استحاله معرفت ذات.
- پس دانستی که مقتضای برهانی که در فصل سوم یاد شد این است که هر تعین مفهومی از ذات مرتفع است، و هر تحدید مصداقی نیز از ذات مرتفع است، و تمام گونه‌های تمیز نیز از ذات مرتفع است، حتی حکم به ارتفاع تمام گونه‌های تمیز نیز از ذات مرتفع است... و از اینجا ظاهر می‌شود که توحید ذاتی به معنای شناخت خود ذات محال است (طباطبایی، ۲۰۰۹، ص ۳۷-۳۸).

بین سه ویژگی که علامه طباطبایی برای وحدت اطلاقی بر شمرده، رابطه‌ای خاص برقرار است؛ قید اول، مجمل است؛ قید دوم تفصیل آن است، و قید سوم از لوازم آن تفسیر است. علامه طباطبایی با بیان این سه قید، به بالاترین مرتبه از وحدت اطلاقی تصریح کرده است. به نظر می‌رسد یکی از موانع برای تصریح دیگر فیلسوفان به این مرتبه از وحدت اطلاقی، حکم سوم است. علامه طباطبایی شناخت حصولی و حضوری خداوند را محال می‌داند و از تفسیر توحید ذات به معرفت تام ذات به ذات اجتناب می‌ورزد. برهانی که او برای ادعای خویش اقامه کرده را می‌توان چنین تقریر کرد:

الف: معرفت، شناخت و علم، نسبت‌هایی بین عارف و معروف، فاعل شناسا و متعلق شناخت و عالم و معلوم هستند.

ب: هر گونه نسبتی از مرتبه ذات ساقط است؛ بنابراین که به وحدت اطلاقی آن خدشه وارد می‌کند.

نتیجه: معرفت، شناخت و علم نسبت به مرتبه ذات - که البته اطلاق مرتبه بر آن مسامحی است - محال است.

بنا بر این آنچه معرفت و شناخت ذات الهی خوانده می‌شود، در حقیقت شناخت اسمای اوست.

و از اینجا ظاهر می‌شود که توحید ذاتی به معنای شناخت خود ذات محال است. زیرا معرفت نسبت بین عارف و معروف است و دانستی که نسبت‌ها همه در آنجا - ذات - ساقطاند؛ هر چه معرفت بدان تعلق می‌گیرد در حقیقت اسم اوست نه خود او، و هیچ احاطه علمی به او پیدا نخواهید کرد (طباطبایی، ۲۰۰۹، ص ۳۸).

البته علامه طباطبایی پس از ذکر این برهان با اشاره به مضمون «آب جیحون را اگر نتوان کشید، هم ز قدر تشنگی نتوان برید» (مولوی، ۱۳۹۰، دفتر ششم). با تسامح، شناخت ذات را به قدر وسع فاعل شناسا ممکن می‌داند (طباطبایی، ۲۰۰۹، ص ۳۸). روشن است که پذیرفتن مفاد این چنین تشبیهی با مقتضای برهان مذکور در تنافی است؛ زیرا ذات الهی نه مرکب است و نه محدود و آنچه به قدر وسع، قابل شناخت است یا مرکب است و یا محدود.

بنا بر تحلیل منطقی مفهوم وحدت اطلاق، همچنان که ارتفاع هر حکمی از ذات - حتی همین حکم ارتفاع هر حکمی از ذات - مرتبه‌ای از وحدت اطلاق، بلکه بالاترین مرتبه وحدت اطلاق است، ارتفاع هر حکمی از ذات، مرتبه‌ای از وحدت اطلاق شمرده می‌شود. بنا بر این می‌توان با نشان دادن عباراتی از فارابی، ابن‌سینا، سهروردی و صدر المتألهین شیرازی در خصوص نفی حکم از ذات، باور آنها به وحدت اطلاق واجب الوجود - در مراتب مختلف - را موجه کرد.

۳) احکام سلبی واجب الوجود و نسبت آن با وحدت اطلاق او

تحلیل منطقی مفهوم وحدت اطلاق موجب نمایان شدن مرتبه‌مندی مفهوم وحدت اطلاق و همچنین طیف‌گونه‌گی آن شد. هر گونه نفی حکم از واجب الوجود، موجب تقرب به وحدت اطلاق او می‌شود تا آنجا که در مرحله نهایی، هر حکمی - حتی حکم به عدم حکم - نیز سلب گشته و انسان به عجز خویش از هر گونه شناخت و بیانی نسبت به ذات

الهی اعتراف می‌کند؛ از این‌رو می‌توان با اشاره‌ای گذرا به صفات سلبی واجب الوجود نزد فیلسوفان مسلمانی چون فارابی، ابن‌سینا، سهروردی و صدر المتألهین شیرازی دست‌یابی آنها به مراتبی از وحدت اطلاقی واجب الوجود - و بر اساس پاره‌ای از عبارات ایشان، دست‌یابی شان به بالاترین مرتبه وحدت اطلاقی - را موجه ساخت:

۳-۱) فارابی

فارابی در فص‌های متعددی از کتاب *فصوص الحکم*، به احکام سلبی واجب الوجود تصریح کرده و بر پاره‌ای از آنها نیز اقامه برهان کرده است؛ او پس از یادکرد از احکامی چون «عدم انقسام به فصل»، «عدم حمل بر امور متعدد»، «عدم انقسام به اجزاء قوام»، «نفی جنس و فصل و حد»، «نفی موضوع و عارض» با دو عبارت در فص دهم و فص پانزدهم، به تبیین مرتبه‌ی اعلی از وحدت اطلاقی نزدیک شده است. عبارت او در فص دهم، روشن‌تر و در فص پانزدهم، رمزآلود است: عبارت اول در فص دهم: «لا کثرة فی هویة ذات الحق و لا اختلاط له، بل تفرد فی ذاته بلا غواش، و من هناک ظاهریته، و کل کثرة و اختلاط فهو بعد ذاته و ظاهریته» هیچ کثرت و هیچ درهم‌آمیزی در هویت ذات حق نیست؛ بلکه او در ذات خویش، بی‌هیچ پوششی، متفرد و یگانه است؛ ظهور او از آنجاست، و هر کثرت و درهم‌آمیزی، در حقیقت بعد از ذات او و در مقام ظهور او رخ می‌دهد» (فارابی، ۱۹۸۴، ص ۵۵ - ۵۶).

حسن حسن زاده‌ی آملی در تفسیر آنچه فارابی در فص دهم نگاشته، این عبارت او را شاهدی بر وصول او به سرّ توحید اسلامی محسوب کرده است: این فص بسیار شریف، از جلائل فصوص این صحیفه کریمه است. و امهات مباحث اصول عقائد حقه مبتنی بر آن است. و با نیل به مغزای آن سر توحید اسلامی که مفاد کریمه هو‌الاول والاخر و الظاهر والباطن است به دست می‌آید (حسن‌زاده آملی، ۱۹۹۶، ص ۵۲).

او همچنین عبارت فارابی در فص دهم را شاهدی بر وحدت نظر حکمت مشا با حکمت متعالیه در مسأله توحید دانسته است (همان، ص ۵۳). فارابی در عبارت دوم فص پانزدهم چنین می‌گوید: «انفذ الی الأحدثیة تدش الی الأبدیة: به احدیت نفوذ کن تا ابد در دهشت مانی» (فارابی، ۱۹۸۴، ص ۶۱).

فارابی در این عبارت رمزآلود، رسیدن به توحید را ملازم با دهشتی ابدی می‌داند، مقصود او از احدیت نمی‌تواند وحدت‌های مقید باشد؛ بنابراین که وحدت اطلاق واجب الوجود در مراتب نازل خویش، دهشت ابدی را در پی ندارد، و این تنها وحدت اطلاق در بالاترین مرتبه خویش است که با نفی هر گونه نسبتی، حیرت و دهشت را به دنبال داشته و انسداد راه هر گونه معرفت و بیان را به اثبات می‌رساند.

۲-۳) ابن‌سینا

ابن‌سینا در الهیات *دانشنامه‌ی علایی* بعد از اختصاص فصول متعددی به احکام سلبی واجب الوجود، و بر شمردن احکامی چون «واجب الوجود به هیچ چیز پیوند ذاتی ندارد»، «اندر واجب الوجود کثرت نشاید»، «واجب الوجود تغییر نپذیرد»، «واجب الوجود را ماهیت جز انیت نشاید که بود»، «واجب الوجود نه جوهر است و نه عرض» (ابن‌سینا، ۲۰۰۴، ص ۶۷-۸۰)، فصلی را با عنوان «پیدا کردن آنکه واجب الوجود یکی بود به حقیقت» آغاز کرده است. به نظر می‌رسد که او نفی احکامی متعدد از واجب الوجود را مقدمه‌ای برای دست‌یابی به نتیجه‌ای قرار داده که عبارت از وحدت حقیقی واجب الوجود باشد؛ وحدت حقیقی، وحدتی است که هیچ گونه کثرتی در آن نباشد، و اطلاق آن، هر گونه قیدی را از ساحت واحد نفی کرده باشد. علاوه بر عنوان فصل بیست و هفتم الهیات *دانشنامه‌ی علایی*، عبارت مشهور او در پایان نمط نهم از *اشارات و تنبیهات* را می‌توان نشانه‌ای از دست‌یابی او به وحدت اطلاق واجب الوجود محسوب کرد:

جناب حق بزرگ‌تر از آن است که راه و آب‌خوار برای هر شخص واردی قرار گیرد، یا آنکه بر وی اطلاع حاصل کند مگر یک نفر پس از یک نفر؛ و بدین سبب آنچه این فن مشتمل بر آن است اسباب سخره و خنده غافلان، و عبرتی برای اشخاص طالب تحصیل است؛ بنا بر این هر کس که چیزی از آن شنید و از آن مشمئز شد خود را متهم سازد شاید که این فن به کار او نمی‌آید و البته خداوند هر کسی را بهر کاری ساخته است (ابن‌سینا، ۱۹۹۶، ص ۱۴۹).

مضمون این عبارت را اگر چه می‌توان اشاره‌ای به بالاترین مرتبه وحدت اطلاق واجب الوجود تفسیر کرد. اما آنچه او به عنوان استثنا بر اطلاع نسبت به حق تعالی آورده - او

یطلع علیه الا واحد بعد واحد - ظهور در این دارد که معرفت ذات را محال نمی‌داند. زیرا آن را برای افرادی خاص تجویز کرده است: بنا بر این نمی‌توان این عبارت ابن‌سینا را کاشف از دست‌یابی او به دقیق‌ترین تفسیر از وحدت اطلاق به شمار آورد.

۳-۳) سه‌رودی

سه‌رودی اگر چه در نفی صفات زائد بر ذات از عباراتی صریح دارد (سه‌رودی، ۱۹۹۶، ج ۱، صص ۴۱، ۷۳، ۴۸۸). اما درباره نفی یا اثبات صفات ذاتی برای ذات - یا عینیت و غیریت صفات ذات با ذات - مبهم سخن گفته است. توضیح مطلب آنکه او در برخی عبارات، عینیت ذات انورالانوار با صفات را اثبات می‌کند (سه‌رودی، ۱۹۹۶، ج ۳، صص ۱۴۰/۲، صص ۱۲۴، ۱۲۱). اما او در عباراتی دیگر عینیت ذات نورالانوار با صفات را نفی می‌کند: که هیچ هیئت نورانی و ظلمانی، ملحق به نور الانوار نمی‌شود و هیچ گونه صفتی برای او به هیچ وجه امکان ثبوت ندارد؛ هیئت ظلمانی به نور الانوار ملحق نمی‌شود چون موجب ترکیب آن از نور و ظلمت می‌گردد و این در حالی است که نور الانوار نور محض است؛ همچنین هیئت نورانی به نور الانوار ملحق نمی‌شود چون لحوق هیئت نورانی به چیزی، موجب ازدیاد نور آن می‌شود و این در حالی است که نور الانوار غنی بوده و هیچ چیزی فوق آن نیست که بر نور آن بی‌افزاید (سه‌رودی، ۱۹۹۴، صص ۱۲۳). با نفی تمام صفات - که سه‌رودی از آنها به هیئات یاد می‌کند - از ذات، وحدت اطلاق نور الانوار در اعلی مرتبه خویش تحقق می‌یابد (همان، صص ۱۲۴). بر این اساس نورالانوار هیچ صفت انضمامی نورانی یا ظلمانی ندارد.

با اینکه قطب شیرازی تصریح کرده است که مقصود سه‌رودی از «صفت» در عبارت «لا يمكن له صفة بوجه من الوجوه» صفات حقیقی است نه صفات اضافی، سلبی و اعتباری، (قطب شیرازی، ۲۰۰۵، صص ۳۰۱). اما برخی از شارحین معاصر حکمت الاشراف، با نفی تنافی از این دو عبارت، عبارت اول را ناظر به نفی صفات زائد بر ذات از ذات، و عبارت دوم را ناظر به اثبات صفات ذاتی برای ذات تفسیر کرده‌اند (یزدان پناه، ۲۰۱۰، صص ۱۲۰ - ۱۲۲) که بنا بر این تفسیر نمی‌توان وحدت اطلاق نور الانوار را به سه‌رودی نسبت داد و

تنها مرتبه‌ای از وحدت اطلاق را آنگاه که او از نفی ماهیت از نور الانوار سخن می‌گوید می‌توان به او مستند ساخت (سهروردی، ۱۹۹۶، ج ۱، ص ۳۵).

۳-۴) صدر المتألهین شیرازی

صدر المتألهین در المبدأ و المعاد فصلی را به امتناع شناخت واجب تعالی اختصاص داده و برای آن برهانی را تحت عنوان «حجۀ عرشیه» اقامه کرده است؛ عبارت او چنین است: اگر حقیقت واجب به عقل درآید، انقلاب حقیقت لازم می‌آید. زیرا حقیقت موجود صرف، مشروط به سلب موضوع و هر چیز دیگری از آن، - نه غیر مشروط نسبت به آن سلب - اگر آن چنان که هست تصور شود «فی موضوع» خواهد بود؛ در حالی که حقیقت موجود «لا فی موضوع» است؛ بنا بر این تعقل آن موجب انقلاب حقیقت آن از «لا فی موضوع» به «فی موضوع» می‌شود (شیرازی، ۱۹۷۵، ص ۳۳-۳۴).

برهان او را می‌توان در قالب یک قیاس استثنایی اینگونه صورت‌بندی کرد: اگر ذات واجب الوجود قابل شناخت عقلی باشد مستلزم انقلاب حقیقت است؛ انقلاب حقیقت محال است؛ پس ذات واجب الوجود قابل شناخت عقلی نیست. حقیقت واجب الوجود به عنوان موجود صرف، مشروط به این که هر چیزی از آن سلب گردد - و نه لا بشرط نسبت به سلب اشیا - آنگاه که ذات آن تصور می‌شود موجود در موضوع می‌گردد؛ و این در حالی است که حقیقت موجود صرف، در موضوع نیست؛ پس تصور کنه واجب الوجود، مستلزم انقلاب حقیقت آن از «لا فی موضوع» به «فی موضوع» است. البته اینکه صدر المتألهین در این عبارت به نفی تعقل و شناخت عقلی واجب الوجود بسنده کرده، بدین سبب است که نفی احساس و شناخت حسی واجب الوجود چندان روشن است که نیازمند به اقامه دلیل به نظر نمی‌رسد.

بنا بر این عبارت مبدأ و معاد که در آن شناخت واجب الوجود محال شمرده شده است می‌توان به صدر المتألهین نسبت داد که به مراتبی عالی از وحدت اطلاق دست یافته است.

۴) وحدت اطلاق واجب الوجود در متون اسلامی

متون اسلامی درباره چگونگی وحدت واجب الوجود را می‌توان در دو دسته کلی جای داد: دسته اول: متونی که وحدت عددی را از ساحت قدس الهی نفی می‌کنند. در میان آیات قرآن، هفتاد و سومین آیه از سوره مائده که در آن حکم به کفر کسانی شده که خداوند را سومین نفر از سه نفر می‌دانند صریح‌ترین آیه در نفی وحدت عددی واجب الوجود است (طباطبایی، ۱۹۹۲، ج ۱۹، ص ۱۸۵). در میان متون روایی نیز به فراوانی می‌توان تصریح به اینکه وحدت خداوند، وحدت عددی نیست را مشاهده کرد (صدوق، ۲۰۱۹، ص ۸۳؛ همو، ۱۹۹۹، ج ۱، ص ۱۲۱؛ شریف رضی، ۱۹۹۳، ص ۲۶۹).

دسته دوم؛ متونی که هر گونه صفتی را از خداوند متعال نفی می‌کنند. خطبه اول نهج البلاغه را می‌توان از روشن‌ترین این دسته از متون به شمار آورد: یگانه انگاشتن، او را بسزا اطاعت نمودن، و بسزا طاعت کردن او، صفتها را از او زدودن است (شریف رضی، ۱۹۹۳، ص ۳۹).

علامه طباطبایی فصل چهارم از رساله توحید خود را به ذکر روایات فراوانی که در این دو دسته می‌گنجد اختصاص داده و آن فصل را با سخنی از شبلی - که علامه طباطبایی با تسامح از آن به حدیث یاد کرده - به پایان رسانده که گفت: آن کس که از توحید بپرسد جاهل است و آن کس که بدو پاسخ گوید مشرک است (طباطبایی، ۲۰۰۹، ص ۲۷ - ۳۶). آنچه در تحلیل منطقی مفهوم وحدت اطلاق بیان شد آنگاه که به این متون اسلامی ضمیمه شود نشان می‌دهد که محصول براهین فیلسوفان مسلمان نه تنها در وحدت، بلکه در چگونگی وحدت واجب الوجود نیز با آنچه مستفاد از متون دینی است تطابق دارد.

نتیجه

نتیجه تحلیل منطقی مفهوم وحدت اطلاق، اثبات طیف گونه‌گی آن وحدت است که از نفی یک قید برای معروض آن، آغاز گشته و با نفی تمام قیود از آن به پایان می‌رسد؛ وحدت اطلاق واجب الوجود، تفسیری از وحدت در کنار دیگر تفاسیر وحدت برای او نیست بلکه نفی هر گونه حکم از ذات - حتی نفی نفی حکم از ذات - است؛ بر اساس این تحلیل منطقی هر اندیشمندی که به گونه‌ای، صفاتی را از خداوند سلب کرده باشد به

مرتبه‌ای از وحدت اطلاق دست یافته است؛ همچنانکه هر اندیشمندی که به امتناع دست‌یابی به معرفت ذات، اعتراف، و هر گونه شناخت و بیانی را نسبت به ساحت قدس الهی نفی کرده باشد به بالاترین مرتبه از وحدت اطلاق دست یافته است. فارابی، ابن‌سینا، سهروردی، صدر المتألهین شیرازی و علامه طباطبایی، همه در باور به وحدت اطلاق واجب الوجود هم‌رأی بوده و تنها تفاوت ایشان را می‌توان در تصریح به لوازم وحدت اطلاق و نیز مرتبه‌ای از وحدت اطلاق که بدان نائل گشته‌اند جستجو کرد. وحدت اطلاق واجب الوجود همانگونه که در متون دینی فراوانی - با مضمون نفی وحدت عددی و نفی صفات از ذات - وارد شده مورد تصریح و موافقت برهانی فیلسوفان مسلمان - از فارابی تا علامه طباطبایی - نیز قرار گرفته است.

مشارکت نویسندگان

مقاله به صورت انفرادی نگاشته شده است.

تشکر و قدردانی

از داوران این مقاله سپاسگزارم.

تعارض منافع

هیچ گونه تعارض منافع توسط نویسنده بیان نشده است.

منابع و مأخذ

- Al-Farabi, M, *Fusus al-Hikam*, Qom: Bidar Publication, 1984. Arabic
Fakhr al-Din al-Razi M, *Al-Tafsir al-Kabir*, Beirut: Dar alHya Al-Torath al-Arabi, 1999. Arabic
Hasanzadeh Amoli H, *A thousand and one points*, Tehran: Raja Cultural Publishing Center, 2002. [in Persian]
-----, *Nosos al-Hikam fi Fusus al-Hikam*, Tehran: Raja Cultural Publishing Center, 1907. [in Persian]

- Ibn Babawayh al-Qummi A J M, *Kitab al-tawhid*, Qom: the teacher Society of Qom Seminary, 2019. Arabic
- , *Uyoun Akhbar Al-Ridha*, Tehran: Jahan, 1999. Arabic
- Ibn Sina, *Al-isharat wa al-tanbihat*, Qom: Albalaqe, 1996. Arabic
- , *Dānishnāma-yi 'Alā'ī*, Hamedan: Bu-Ali Sina University Press, 2004. Arabic
- , *Kitab al-Shifa'* (Theology), Qom: Ayatollah Al-Azmi Marashi Al-Najafi Library, 1983. Arabic
- Imam Sajjad A, *Al-Ṣaḥīfa al-Sajjādiyya*, Qom: Al-Hadi, 1997. Arabic
- Javadi Amoli A, *Rahigh Makhtom*, Qom: Esra Publications, 2003. Persian
- Mīr Dāmād B, *Al-Taliqa Ala'l-Kafi*, Qom: al- Khayam, 1982. Arabic
- Sharif Razi A H, *Nahj al-Balagha*, Qom: Hejrat, 1993. Arabic
- Shirazi Q, *Sharḥ Ḥikma al-ishrāq*, Tehran: Society for the National Heritage of Iran, 2005. Arabic
- Shīrāzī, Ṣadr ad-Dīn M, *al-Hikma al-muta'aliya fi-l-asfar al-'aqliyya al-arba'a*, Beirut: Dār al-Kutub al-'Arabī, 1981. Arabic
- , *al-Mabda' wa'l-ma'ad*, Tehran: Publication of Hikmat and Philosophy Association, 1975. Arabic
- Suhrawardī S, *Hayakel al-noor*, Tehran: Noghteh, 2000. Arabic
- , *Kitab Hikmat al-ishraq*, Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies, 1994. Arabic
- , *Kitab Hikmat al-ishraq*. corrected by Henry Corbin. Vol.1, Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies, 1996. Arabic
- Tabatabaei M H, *Bidayat al-Hikmah*, Qom: Islamic Press Institute, 1999. Arabic
- , *Nahayeh al-Hakema*, Qom: Islamic Press Institute, 1983. Arabic
- , *Rasaelah*, Qom: Bostan Kitab, 2009. Arabic
- , *Tafsir al-Mizan*, Qom: Ismaelian, 1992. Arabic
- , *Usul-i falsafeh va ravesh-i ri'alism*, Qom: Bostan Kitab, 2008. Persian
- Yazdanpanah, S. Y, *Hikmat Ishraghi*: Report and assessment of Shahabuddin Suhrawardi's philosophical system, Tehran: Samt Publications, 2010. Persian

معرفی نویسنده

حامده راستایی عضو هیئت علمی گروه فلسفه موسسه آموزش عالی آل طه است. ایشان کارشناسی ارشد فلسفه و کلام اسلامی را در سال ۱۳۹۲ از دانشگاه علامه طباطبائی، دکتری تخصصی فلسفه و کلام اسلامی را در سال ۱۳۹۷ از دانشگاه علامه طباطبائی و پسا دکتری فلسفه را در سال ۱۴۰۰ از دانشگاه تهران کسب کرده است.

ایشان مدیر داخلی و عضو هیئت تحریریه مجله علمی پژوهشی تاریخ فلسفه اسلامی است. او دارای ۱۳ مقاله کنفرانسی و ۲۵ مقاله در مجلات علمی داخل کشور می‌باشد. همچنین ۳ کتاب تألیف کرده است. برخی جوایز علمی ایشان عبارتند از: دریافت رتبه شایسته تقدیر؛ همایش کتاب سال بانوان (۱۴۰۳)، پژوهشگر برتر - دانشگاه علامه طباطبائی (۱۳۹۵)، دانشجوی برتر دکتری - دانشگاه علامه طباطبائی (۱۳۹۵) و جایزه بنیاد ملی نخبگان (۱۳۹۳). زمینه‌های تخصصی ایشان عبارتند از: دیگری، لویناس، ابن‌عربی.

Rastaei, H. Assistant Professor, Philosophy, Ale- Taha Institute of Higher Education, Tehran, Iran.

h.rastaei@aletaha.ac.ir

How to cite this paper:

Hamedeh Rastaei (2025). Logical Analysis of the Concept of Unconditional Unity (wahdat itlaqi) and Its Relation to the Negative Attributes of the Necessary Being: With Emphasis on the Theology of Allāma Tabātabāi. *Journal of Ontological Researches*, 14 (27), 111-131. Persian.

DOI: 10.22061/orj.2025.2374

URI: https://orj.sru.ac.ir/article_2374.html

Copyrights for this article are retained by the author(s) with publishing rights granted to SRU Press. The content of this article is subject to the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC-BY-NC 4.0) License. For more information, please visit <https://www.creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode>.